

Gyakori motívum a nemzedéki súrlódás, helyesebben szólva a nemzedékek szemléleti különbsége. A közösen szenvedett sors összéb hozza itt a korosztályokat, a nemzedéki kérdés a nemzetiségi problémák kísérőjelensége csupán, mások a hangsúlyai, mint a nagy egyetemes élménytől nem sújtott nemzetek irodalmában. Az egyénre rátelepülő történelem mégis mást váltott ki az idősebbekből, és mást a fiatalok iskolázottabb, gondolkodóbb rétegeiből. Az idősebbek a vallásos világkép jegyében igyekeztek nyugalmat találni, sorsukat az Istennek panaszolni vagy büneikért büntetésként elfogadni. Ezért visszatérő jelenet ezekben a regényekben a szoltározó, imádkozó falu képe. Az idősebbek rajzát az egyszerűbb világlátás egy-neműbbé teszi. A fiatalok racionálisabb szemléletük révén összetettebb világlátásúak. Jellemző módon ők tágitják a felmerülő nemzetiségi kérdéseket egyetemesebb igényű felmérés felé, ők szembesítik a szocializmussal sorsukat, ők fellebbeznek a szocialista eszményekhez. Ők azok, akik megoldást keresnek, akik kérdéseket fogalmaznak.

*

Itt érkezünk el a csehszlovákiai magyar regények legfontosabb közös vonásához: a mondandó egységéhez, s ezzel szoros összefüggésben a differenciált történet-szemlélethez. Valamennyi író úgy rendezi a sokféle mondanivaló hordozására alkalmas történelmi anyagot, hogy a mű legfontosabb sugallata a modern internacionalizmus követelése legyen. Nem fájdalmak és sérelmek felhánytorgatása a cél, hanem közös dolgaink rendezésének sürgetése. Ezt jobbra oly módon érik el, hogy differenciáltan szemlélik az egyént és a társadalmat: az egyént sohasem azonosítják azzal a hatalommal, melynek alattvalója. A kollektív felelősségrevonás ellen emel szót valamennyi regény azáltal is, hogy bemutatja a kisember tehetetlenségét a történelem erőivel szemben. A morális egyén nem tudott történelemformáló tényezővé válni, ráadásul a globális intézkedések mindig a legbecsületesebb embereket sújtották a legjobban. A könnyű jellemelek elindultak lefelé a lejtőn, olykor kihasználták mások nyomorúságát. Igazodtak, ahová kellett, lemondtak legelemibb emberi értékeikről. Ugyanakkor a becsületesek, szlovákok és magyarok egyaránt, mindig őrlődtek, pusztultak a nehéz időkben. A történelmi igazságokat igyekeznek felmutatni az írók, hogy minél hitelesebben, minél nagyobb művészi meggyőző erővel hirdessék, hogy az adósságtörlesztés idejétmúlt jelenség. Sohasem lehet a megbékélést kereső emberek útja. Ők csak az értelmes és humánus megoldásokat választhatják. Ezek keresése állítja a legszemélyesebb élményeket ezekben a regényekben történelmi és társadalmi összefüggésbe, így lesz a legszemélyesebb vallo-más is közösségi tekintetű. Ezért hiányzik szinte teljességgel e regények világtképéből a különös kategóriája. A mondanivalónak közvetlen gyakorlati célja is van: a megbékélést akarja erősíteni.

TURCZEL LAJOS

Sas Andor tudományos pályája posztumusz könyve távlatából

A húszas és harmincas évek csehszlovákiai magyar sajtójában többször találkoztunk olyan cikkekkkel, melyek a kisebbségi tudományos élet kialakulatlanására, fogyatékoságaira, hiányosságaira keresnek magyarázatot. Az egyik ilyen cikkben, elkeseredett hangú felmérésben — mely a Magyar Írás 1934. évi 6. számában jelent meg — többek között ez olvasható: „Tizenöt éve élünk kisebbségi sorsban, s ez alatt

a tizenöt esztendő alatt Sas Andor tiszteletre méltó történetírói munkálkodásán kívül egyetlen olyan kísérletet sem találunk, melyet a kor színvonalán álló tudományos értékek fogadhatnánk el."

Sas Andor (1887—1962), akinek tudományos tevékenységét mások is nagy elismeréssel méltatták (például Vass László a Magyar Nap 1938. II. 20-i számában), az 1918—19-es magyarországi forradalmak emigránsaként — néhány éves bécsi tartózkodás után — került Csehszlovákiába, és tartósan itt telepedett meg. Az emigránsok között — akiket két csoportra: októbriistákra és kommunistákra oszthatunk — Sas októbriistának számított annak ellenére, hogy a Tanácsköztársaság idején tanúsított exponált magatartása miatt ment emigrációba. A kisebbségi élet politikai harcaiba közvetlenül nem kapcsolódott be, és a befogadó állam iránti lojalitását azzal is kifejezte, hogy a vezető csehszlovák államférfiak (Masaryk, Beneš, Krofta) műveiből, vagy a róluk szóló népszerűsítő munkákból néhányat magyarra fordított.

Sas tudományos munkássága — mely már az emigráció előtt is számottevő volt — egyetemista éveire nyúlik vissza. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Németországban végezte, s a bölcsészeten kívül a jogból és az államtudományokból is doktorátust szerzett. Pesti tanulmányai idején a híres Négyesy-szemináriumban is szerepet játszott, Pogány Józseffel és Vágó Bélával együtt a baloldali „hegypárt” csoport tagja volt. Németországi tartózkodása idején a pozitivistá Scherer-iskola életreszóló hatást gyakorolt rá.

Első tanulmányát — Hölderlinről — 22 éves korában tette közzé a magyar pozitívizmus legjellegzetesebb orgánumban, az Egyetemes Philológiai Közönyben. További tanulmányai (*Madách és Hegel, Erdélyi János* stb.) — melyeknek központi kérdése a XVIII. és XIX. század német filozófiájának magyar hatása volt — az EPhK-ban, a Huszadik Században, az Athenaeumban és a Nyugatban jelentek meg. 1918-ban a Franklin-társulat megbízásából lefordította Joël Karl svájci tudós-nak „A történelem ésszerűsége” című munkáját; lehetséges, hogy a szellemi élet háborúellenes akcióit szervező Szabó Ervinnek ennél a fordításnál ugyanolyan ösztönző szerepe volt, mint Babits Mihálynál, aki ugyanabban az esztendőben Kant művét, „Az örök béké”-t — az előszó tanúsága szerint „nem annyira filozófiai vagy filológiai, mint inkább agitatív céllal” — fordította le.

Arról, hogy Sas az októberi polgári forradalom napjaiban és a Károlyi-éra idején nagyobb aktivitást fejtett volna ki, semmit sem tudunk. A Tanácsköztársaság politikájával és művelődési elveivel való azonosulásának viszont nagyszerű dokumentumai vannak. A Néptanítók Lapjában *Minden tanítóhoz* címen mozgósító vezércikke jelent meg, s ugyanennek a lapnak a mellékletében hosszú tanulmányokat közölt a munkásmozgalom történetéből (*Leckék az újkori kapitalizmus és bér-munkásság korából, Az 1871-es párizsi kommun*), melyekkel az olvasók marxista művelődését igyekezett előmozdítani. Angazsáltsága és szakmai felkészültsége elismeréseképpen a Tanácsköztársaság Sas főiskolai tanárrá nevezte ki.

A Tanácsköztársaság bukása után egy ideig otthon húzódott meg, de 1920 februárjában — a fehérterror fokozódása idején (Somogyi Béla és Bacsó Béla meggyilkolása stb.) — ő is az emigrációt választotta. Első állomáshelye Bécs volt, ahol magántanításból tartotta fenn magát és — itt kötött házassága után — a családját is. A kutatómunkát a bécsi emigráció nehéz éveiben sem hanyagolta el: Marx és Szemere Bertalan kapcsolatáról 1923-ban német nyelven írt tanulmányt tett közzé.

Csehszlovákiába a húszas évek közepén jött, és itt először a munkácsi kereskedelmi akadémián kapott tanári állást. Munkácson a tudományos tevékenység folytatására is csakhamar lehetőség nyílt. A városi vezetőség megbízásából rendezte és a *Szabadalmas Munkács város levéltára 1376—1850* című munkájában (Munkács, 1927, 155 o.) feldolgozta a helyi levéltár gazdag iratanyagát. Ezt a forrástörténeti értékkel bíró munkáját 1933-ban cseh és orosz nyelvre is lefordították, a *Munkács város múltjából* című várostörténeti tanulmányát pedig 1928-ban orosz, cseh és magyar nyelven közös füzetben jelentették meg. Levéltári búvárkodásának további eredményei a *Munkácsi barokk* című tanulmány (Magyar Figyelő, 1933, 1—2. sz.) és az *Egy magyar nagybirtok történetéhez* című gazdaságtörténeti vázlat. Az utóbbi

munkát — mely 1931-ben a Századunk Könyvtára sorozat 8. füzeteként jelent meg — a felszabadulás után gazdaságtörténeti monográfiává bővítette ki (*Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán*, Bratislava, 1955, 133 o.).

A Munkácson végzett levéltári kutatómunkának két szempontból is meghatározó jelentősége lett Sas tudományos pályájának további alakulására: érdeklődése ettől kezdve elsősorban a történelmi kutatás — s azon belül a gazdaságtörténet, város-történet és kapcsolattörténet — felé irányult, kutató módszerében pedig a már korábban is megnyilvánuló pozitívista vonások (a mikrofilológia, akribia iránti hajlam) véglegesen felerősödtek. Tudósi profiljában, kutatói alkatában a pozitívista jelleg a felszabadulás utáni időben is uralkodó maradt, de ekkor a marxizmus tanításával való azonosulás a társadalmi és osztályproblémák iránti nagyfokú érdeklődést váltotta ki nála. A legjobb példa erre a fentebb említett gazdaságtörténeti monográfia, mely az alapját képező korábbi tanulmányból — az eredeti tényanyag teljes megőrzése, sőt gazdagítása mellett — főképp a jobbgyság helyzetének részletes feltárásával bővült ki, épült fel. (Ez a mű egyébként az elkobzott Rákóczi-birtokok egyik részének, a Schönborn család kezére jutott munkácsi—szentmiklósi nagybirtoknak gazdasági, társadalmi viszonyait mutatja be a XIX. század első feléből.)

Sas Pozsonyba 1932-ben, a helybeli magyar tanítóképző tanáráként került. Pozsonyba jövelelekor fennforgott az a lehetőség, hogy az 1930-tól létező magyar tanszéken helyezik el őt, ebben az ügyben az akkori iskolaügyi miniszternél, a szociáldemokrata Ivan Dérernél kihallgatáson is volt. A magyar tanszékre azonban, szociáldemokrata kapcsolata ellenére, sem akkor, sem 1934-ben — amikor a tanszék egyetlen tagja, Pavol Bujnák elhunyt — nem vették fel Sas-t. Azokban a cikkekben, melyek a magyar sajtóban 1934-ben a tanszék betöltésének kérdésével foglalkoztak, ismert magyarországi tudósok és írók nevei is felmerültek (Benedek Marcell, Farkas Gyula, Komlós Aladár, Németh László, Schöpflin Aladár, Szerb Antal stb.), de az iskolai hatóságok ezeket a javaslatokat sem vették tekintetbe; a tanszékre végül is a szemitológus Ján Bakoš és František Jančovič tanfelügyelőt neveztek ki szuplensi minőségben. (Sas a magyar tanszékre csak a felszabadulás után, 1951-ben jutott be, és tanszékvezető docensként a haláláig itt működött.)

Tudományos munkásságának abból a részéből, amely az 1932—1945 közötti időre esik, elsősorban magyar—cseh kapcsolattörténeti tanulmányai emelkednek ki. Ennek a tudományos diszciplínának — a magyarországi Sárkány Oszkár mellett és részben a nyomán is — Sas volt a legfigyelemreméltóbb művelője. A *Comenius és a Rákócziak* című írásában még eléggé taposott utakon halad, de abban a nagyszabású monografikus tanulmányban, melyben a prágai egyetem egykori magyar lektorának, Riedl Szendének kapcsolati tevékenységét dolgozza fel (*Riedl Szende hídverési kísérlete a cseh és magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában*), már gazdag új anyagot tár fel. Kapcsolattörténeti tanulmányain kívül — melyek a nemzeteink közti hídépítést tudatosan szolgálták — gazdaságtörténeti tanulmányokat jelentett meg a Századunkban és német folyóiratokban, a Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság rövid életű folyóiratában: a Magyar Figyelőben pedig gazdag ízelítőket adott azokból a kutatásaiból, melyeket Pozsony történetével kapcsolatban már a harmincas évek első felében megkezdett (*Pozsony múltja, Kempelen Farkas*). A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaságban (közkeletű nevén: Masaryk Akadémiában) értékes szervező tevékenységet fejtett ki, tisztségeket vállalt és a Magyar Figyelőben magyar, cseh és szlovák tudományos műveket rendszeresen recenzált.

Ezt az intenzív tudományos tevékenységet átmenetileg a fasizmus szlovákiai uralomra kerülése törte meg. Az elnémitott és fajilag üldözött Sasra és családjára nehéz évek szakadtak, melyek folyamán egyik fia a fasizmus áldozata lett.

A felszabadulás után rögtön dolgozni kezdett. A magyar lakosságot kollektívan sújtó intézkedések közvetlenül, jogilag nem érintették őt, de nagy nehézséget okozott számára a magyar sajtó teljes hiánya. A szlovák nyelvet nem bírta olyan

fokon, hogy tanulmányait szlovákul írhatta volna, ezért 1945—49 között néhány — Pozsony történetével foglalkozó — tanulmánya fordítói közvetítéssel jelent meg.

A magyarság jogainak rendezése után — melyet a Sas által „jégtörőnek és gyümölcsözőnek” nevezett 1948-i február (a csehszlovákiai szocialista fordulat hónapja) tett lehetővé — Sas azok közé tartozott, akik a kisebbségi kulturális élet újraélesztésében oroszánrészt vállaltak. A fokozatosan kiépülő magyar és irodalmi szorgalmasabb munkatársa lett, és fő feladatának a kulturális forradalom szolgálatát, a dolgozó tömegek kulturális és ideológiai nevelését tekintette. Ennek a célnak megfelelően — melyet felszabadulás utáni első könyvében, a *Történelmi és irodalmi tanulmányokban* (1953) „a dolgozókkal menetelő tudomány és irodalom” jelszavával is hangsúlyozott — publikációs tevékenységében az ismeretterjesztés és kultúra-népszerűsítés tendenciája került előtérbe. 1948-tól a haláláig kétszáznál több ilyen jellegű cikket jelentetett meg. Ezeknek az írásainak a tematikai skálája igen széles volt: a világirodalmon, klasszikus magyar irodalmon, az orosz-szovjet, cseh és szlovák irodalmon kívül az orosz—magyar és a cseh-szlovák—magyar történelmi és irodalmi kapcsolatokra, a munkásmozgalom klasszikus szakaszán kívül a Szovjetunió fejlődésének és a szocializmus hazai alakulásának jelentős eseményeire és alakjaira is kiterjedt. Az ismeretterjesztő jelleg dominál azokban az írásokban is, melyeket a magyar irodalom klasszikus műveinek szlovák fordításai elé írt, és azoknak a kritikáknak a nagy részében is, melyekben a csehszlovákiai magyar irodalom új jelenségeivel foglalkozott. Ugyanezt mondhatjuk arról a nagy terjedelmű értekezésről, melyet az általa összeállított *Magyar humoristák* (1954) című antológia előszavaként írt meg (*Mire jó a humor, és mit adnak nekünk a humoristák?*).

A szorosabb értelemben vett pedagógiai irodalomban nem volt túlságosan aktív, 1945 előtt egy tájékoztató jellegű pedagógiai kiadványt (*A népiskolai tanítók képező vizsgálatá*, 1937) és egy tanítóképzős tankönyvet (*A pedagógia történetének vezérvonala*, 1938) fordított magyarra. 1945 után egy középiskolai irodalomtörténeti tankönyvet írt (1955) és egy középiskolai irodalmi szemelvénygyűjtemény társ-szerzőjeként szerepelt (1961). Egyetemi tankönyv vagy jegyzet nem került ki a keze alól, ami annál sajnálatosabb, mert irodalomtörténeti előadásai — melyekre gondosan készült — színesek, érdekesek és tartalmasak voltak.

Felszabadulás utáni kutatómunkássága — az *Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán* című gazdaságtörténeti monográfia befejezése után — nagyrészt Pozsony reformkori történetére koncentrált, amellyel Sas — mint azt már tudjuk — a harmincas évek elejétől kezdve állandó kontaktusban volt és gyarapodó kutatási eredményeiből magyar és szlovák nyelven részleteket közölt. Ezeket aztán jórészt beépítette abba a nagy terjedelmű munkába, amely *A diéták városának napjai a bécsi kongresszus idejétől a nagy márciusig 1818—1848* címen kéziratban maradt utána.

Ez a munka — mely Sas hirtelen bekövetkezett halála előtt a doktori védelemre már elő volt készítve — most, 12 év után új címmel és jelentős mértékben megrövidítve került kiadásra (*A koronázó város a bécsi kongresszustól a nagy márciusig 1818—1848*, Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1973, 333 o.). Nem akarok kukacoskodni, de a régi címet (*A diéták városa...*) sokkal alkalmasabbnak tartom. Egyrészt — és főképp — azért, mert a tárgyalt korszak történelmi jellegének jobban megfelel, másrészt azért, mivel a kézirat munkája az irodalmi köztudatban már így szerepelt, a Magyar Irodalmi Lexikon és a magyar irodalom cseh kislexikona (*Slovník spisovatelů-Maďarsko*, 1971) is így tett említést róla.

Az eredeti kézirat átdolgozásával és megrövidítésével kapcsolatban — melynek mértékéről a könyv egyik recenzense, Párkány Antal pontos képet ad (1. Új Ifjúság, 1974. II. 5-i sz.) — elfogadhatónak tartom a kiadó magyarázatát. Annál inkább, mert közvetlen tudomásom van arról, hogy a szerző a kézirat alakját a többszörös alakítgatás ellenére sem tekintette még teljesen véglegesnek, s valószínűleg formált, csiszolt volna még rajta.

A kéziratos műről egyébként még a szerző életében igen elismerő méltatás jelent meg. Kovács Endre az Irodalmi Szemle 1958. évi 2. számában közölt nyilatkozatában (*Beszélgetés Kovács Endre Kossuth-díjas magyar történettudóssal*) úgy beszélt róla, mint a marxista várostörténet jeles alkotásáról. „Sas Andornak a reformkor helyzetképét feltáró munkája a hézagpótló művek sorába tartozik — mondotta. — Sas, Takács Sándorral ellentétben, aki az országgyűlési színpadon lezajló események mögöttes politikai hátterét rajzolja meg, nem a diéták városának politikai szereplőit eleveníti meg, nem a bécsi udvar intrikáinak, a kamarilla aljaságainak történeti képét rajzolgatja tovább, hanem a gazdaságtörténés érdeklődésével közeledik a városhoz, és azt írja meg, amiről eddig a legkevesebbet tudtunk... A városi levéltár gazdag kincsebányájának feltárásával a régi pozitivistákon kicsiszolt érzékeny gazdasági jellegű érdeklődésével a szerző rávilágít a reformkor városának minden rejtett összefüggésére, megmutatja, hogyan éltek az emberek, a város polgárai a szabadságharc előtti évtizedekben, milyen városi szervezet szabta meg életük alakulását és hogyan zajlott le ez az élet. Hatalmas kutatómunka fekszik a több száz oldalas kéziratban. A feldolgozott levéltári források gazdag tényanyaga mellett nem kerülte el a szerző figyelmét a korabeli sajtó sem, és természetesen sokat merített a korra vonatkozó elszórt történeti munkákból, dolgozatokból is. Így jött létre Pozsony reformkori történetének ez a szintézise, mely példamutató lehet mindazoknak, akik egy adott szakasz várostörténetével foglalkoznak... Sas ebben a munkájában is a tények alapvető jelentőségére épít, nála az általános törvényszerűségeket mindig megelőzi az alapos tényvizsgálat... Az elkészült mű mögött nem egy-két év megfeszített munkáját érezzük, hanem egy egész, kutatásban, elmélkedésben eltöltött gazdag életét.”

Mit tehetünk még ehhez a lényegre tapintó és a mű módszertani alapjait is megvilágító méltatáshoz?

Azt, hogy Sas a reformkori Pozsony külső és belső életében, melyet félelmetes adatt mennyiség felhasználásával rekonstruál, a beavatottak biztonságával és könynyedségével mozog. És ami egy pozitivistának különösen is dicséretére válik: az egykori várost — az életét és fejlődését megalapozó tényezők — (gazdasági élet, közlekedés, népesség, társadalmi rétegződés, városi önkormányzat, művelődési viszonyok stb.) dinamikus feltárásával — valósággal életre kelti. Ebben az életre támasztásban nagy segítségére vannak a korbéli Pozsony-leírások (Miss Pardoe útleírása, Paul von Ballus városi helyzetképe, Zichy Adél grófnő naplója és Gottfried von Lütgendorff visszaemlékezése), melyek keretszerű szerepeltetésével ellensúlyozni tudja a városi jegyzőkönyvekből és adókönyvekből kibányászott adathalmaz nyomasztó súlyát. A művelődési viszonyokat bemutató IV. fejezetben — ahol többek között a híres pozsonyi evangélikus líceumról, a pozsonyi német képzőművészekről, az itt tartózkodó František Palackýról, Ludovít Štúr politikai és kulturális szerepéről, Rómer Flórisról, Orosz Józsefről stb. esik szó — mozgalmas képet kapunk a reformkori főváros nemzetiségi szinképéről, melynek akkori jellegzetességét — a fűlszöveg találó megállapítása szerint — a magyar előretörés, a német művelődési öntudat és a szláv nemzeti ébredés határozta meg. Ami pedig a tárgyalt korszak Pozsonyjának általános művelődéstörténeti képét, jellegét illeti, erről a szerző a következő nézetet nyilvánítja: „E harminchárom évet Pozsony életében nevezhetjük a meghitt és ríznált kispolgári biedermeier időszakának, de nevezhetjük pozsonyi Vormärznek, a forradalmi márciushoz vezető útszakasznak is.”

Sas tudományos pályáját a reformkori Pozsonyról szóló posztumusz művével még nem lehet lezárni. E könyv megjelenésének idejében került elő két lappangó kézirat, melyek közül a kisebbik a pozsonyi zsidóság XVIII—XIX. századi gazdasági és jogi viszonyait, a nagyobbik — közel 400 oldalas — kézirat pedig a szlovákiai zsidóság 1939—45 közötti kálváriáját mutatja be. Az újabb posztumusz művekről eddig csak az azokat előkerítő Párkány Antal közölt beszámolót az Új Szóban. Párkány egyébként Sas Andorról könyvet is írt, melyet a közeljövőben jelentet meg a Madách Könyvkiadó.